

כאשר דיבר עמי תמיד מזה, והביא לי בידו הגדולה מתנה טובה הכתב יד קודש שהי' מונח ת"י בחפצו שיהי' נמצאים תח"י נכדו - תהי משכורתו שלמה ופעולתו מאת ד': אבל ידידי, ראיתי ודמיתי הנדפס להכי"ק הנמצא אתי, לא מצאתי מיתר המסכתות, לבד מס' חולין, בכך חפצה נפשי לדעת מאיזהו מקור הוציא אותם ומאן חתום עליהם כמו על הכתי"ק אשר בידי ציור וחתום וגברא רבא זקינו זצ"ל הסהיד עליהם, מאד הייתי חפץ לדעת, לפלא שלא הראה בהקדמתו מהיכן באו לידו כל הכתובים אלה שיצא מפי הרועה ישראל הזה. אמנם לא אכתה כי נבוך אני בהרבה מהם לפי סגנונם ולשונם - לדוגמא מה שבולט יותר בשני מאמרים באגדה וגם הלכה קידושין (דף לא. לב.) לבד כמו שינוי לשון והסוגנו גם נראה לכל בלתי האפשרות שיצאו מפי אותו התנא רעק"א זצ"ל:

מכברו בחייו... עכ"ד, חס ליה לאבא לומר כן, כל הש"ס והמדרשות והזוה"ק נגד זה ואין שיעור להאריך בזה...

כן דברי האגדה גדולה תורה וכו' ניכרים הדברים שלא יצא מפיו. יסלח נא כ"ת על דרישתי זאת לקיים אותו ההלכה מכברו גדולים צדיקים במיתתן יותר כו' וידעתי גודל המורא והכבוד שנהג זקינו הגאון כו' מוהר"ח נפתלי זצ"ל במרן ומאורן של ישראל ולזכרו חרד נפשו במורא ופחד, בטח ידין אותי כ"ת לכף זכות וימלא חפצי תיכף ומה טוב הי' להראות לי מקור נאמן למעין הטהור הזה:¹⁸

הגני ידידו דוש"ת וטובו
אלשר עזריאל מאיר איגר מלובלין

כ"ז דבריו מעותק אות באות ממכתבו כדי שיהי' בניקל להקורא לדעת דברים ברורים בתשובתי, הנה ליקומים על שאר מסכתות הוא העד שהסהיד על מס' חולין המונח תח"י הכתי"ק שקיבל כתה"ר שי' בן אא"ז מו"ר הגה"צ זיע"א עשה מאטריצען על הליקומים זה עשרים שנה, ומאין בא לידו אמר לי שהעתיק מן העתקה של תלמיד מובהק אחד, ואין להרהר אחריו ח"ו:

(18) יצוין, כי דבר זה נכתב על ההוצאה הראשונה שהו"ל בפולין תרצ"ב. אמנם בהוצאה שניה (ניו יורק תשט"ז) כתב בהקדמתו את מקור הכתבים (ראה לעיל ציון 11) ובצינו כי "ביקש ממני נכדו הגה"צ אדמו"ר מוה"ר עזריאל מאיר איגר מלובלין זצ"ל להודיע מאין יצא מעין הטהור הזה..." (ראה נספחות פרק א: מס' 10).

ועל מה שתמה כתה"ר שי' דמה שנאמר בליקוטים קידושין לא. לבר שינוי הלשון והסוגנו נראה לכל בלתי האפשרות שיצאו מפי אותו התנא רעק"א עכ"ד, הנה גם לי ידוע סוגנו ולשונו של הגאון רעק"א זי"ע והוא ממש לשונו ויש לי עדות נאמנה ע"ז כי הצדק אתי וכן ההכרח לכת"ה להודות לזה, כי גם בתשו' רעק"א לא במהדו"ת רק בחלק א' (סי' סח) נמצא שם דברים כהווייתו כמ"ש כאן בליקוטים והוא בתוך התשובה המפורסמת להגאון בעל מראות הצובאות ובפרט כי מפורסם תשו' זו על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן, ופלא שלא ראה כתה"ר תשו' זו:

ומה שיצא כתה"ר שי' לתמוה עליו שלא ראה דברי רש"י במקומו... גם כבר אמורה בהגהות של הגאון ר' יוסף זכרי' ז"ל אבד"ק שאויל בהגהות למס' ברכות ימצא שהביא דברי מאורן של ישראל הגרעק"א זי"ע בתשו' (סי' סח) וכתב שדרך בדעת הרמב"ן, ולא מצא כתה"ר שי' שום השגה על רבינו רעק"א להוכיח הוכחה שהליקוטים איננו ממאורן של ישראל אדרבה מכאן ראי' גלוי' שדבריו חיים המה, וכדרכו בקודש לכפול הרבה פעמים דבריו הקדושים...

ומה שכתב דדברי אגדה איננו דברי קדשו של רעק"א וסוגנו שלו, גם זה מפורש נמצא בתשובה אחת מתשובות רעק"א חלק א' (סי' מב) בתשו' הידוע להל' מילה להלכה למעשה ימצא כתה"ר שי' דבריהם וסוגנו כולו, והגם שכפולות דברים הוא עכ"ז משנה לא וזה ממקומה וכן בתורעק"א וגליון הש"ס כמעט חרא הוא ורוב הערות קצרות נמצא בדרוש וחידוש חלק א', והו' ידוע לכל, מטעם שיהי' הובא הכל במקומו הראוי ציין במקומו.

ומ"ש לפלא שלא הראה בהקדמתי, הנה לא כתבתי הקדמה מטעם שאמר אא"ז הנה"צ זי"ע שלא לעשות הקדמה כי בעוה"ר מסתכלים בהעמוד הראשון ולזה עכ"פ אם לא יהי' הקדמה יראו המעינים בד"ק של הגרעק"א ולא בהקדמתי, ומה שלא כתבתי מאין מקום מחצבתו סמכתי בזה שהבאתי בשער, ¹⁹ שהכתי' אצל אא"ז זי"ע הי', והוא התחיל גם להדפיס, ובפרט על כתה"ר שי' לא חשבתי שישאל אם יש ביד כתה"ר הכתב יד קודש מהגאון רעק"א זי"ע על מס' חולין שהשיג במתנה מאא"ז הנה"צ זי"ע, אחרי שהי' נעשה העתק וכמעט הי' כבר נגמר המאסרצין, ורק אודות הליקוטים הלא רוב מעיד על הכלל אבל עכשיו שבאנו לזה הננו שבע רצון שבידירתי

19) מנוסח השער: "התחלת הדפסת ספר הנוכחי מכתב יד קדשו ... הי' עיי' אא"ז... מוהרר"י נפתלי זי"ע..." (ראה נספחות פרק א: מס' 8).

שהמה סוגנן של אותו זקן זע"א, והגני מוכן לעמוד על המשמר אשר מי שיקשה על דבריו אבאר אותם, וגם יש לי הרבה השגות מגדולי הזמן ושהשכתי תיכף בשואלם על דברי הגרעק"א זי"ע, והודה לדברי:

נתמקד במספר נקודות העולות מבין כתלי התכתובת בהתייחס למקוריותם:

א. החידושים עמ"ס חולין: האדמו"ר מזהה בוודאות את הכתבים כפרי הגיגיו של זקיננו רעק"א, תוך הקפלה לכתבי רעק"א המצויים תחת ידו.

ובמקום זה ראוי לציין לעובדה מעניינת ובעלת-השלכות, העולה מתוך השוואת המאמרים במתכונת זו למקורות מקבילים: מוצאים אנו מאמרים על הש"ס (מסכת חולין בהוצ' זו) אשר נכתבו ע"י רעק"א עצמו בנוסח זהה בדיוק²⁰ למכתבי תשובות שכתב,²¹ ויש שאינם דומים אלא מבחינה רעיונית אך לא בכל הרצאתם.²² דברים אלו ראויים להזכר אף במקומות שבהם עדיין לא יצאנו מידי ספק, לבל חלילה נטיל דופי בקדושים].

ב. ליקוטי הש"ס: האדמו"ר מביע פקפוק במקוריותם של חלק מדברי האגדה "ניכרים הדברים שלא יצא מפיו", ופונה אל הגרא"ב ומתענין למקורותיו. יצוין, שחרף פקפוקיו הוא מבקש לדעת "מהיכן באו לידו כל הכתובים אלה שיצא מפיו הרועה ישראל הזה ... ומה טוב הי' להראות לי מקור נאמן למעין הטהור הזה", כלומר - הוא אינו קורא תגר באופן מוחלט על אמינותו של הגרא"ב והוצאתו.

הגרא"ב בתשובתו מציין את המקור לכתבים "מתלמיד מובהק אחד", בעריכת זקיננו הצדיק רבי נפתלי זצ"ל, מהם שאב את הדברים²³. ובאשר לפקפוקיו של

(20) השווה: אות רנ"ז (במהדורה שניה - אות רפ"ח) לשו"ת ח"א סי' קפ"א.

(21) דרכו של רעק"א היתה בכך, לא רק במקומות ספורים בלבד, כך ניתן להוכיח בתוספות רעק"א על המשניות וגליון הש"ס המקבילים במאמרים רבים, ורוב ההערות לש"ס מופיעים אף בדרוש וחידוש חלק א' (לדוגמא: ראה להלן ציון 33).

(22) השווה: אות רמ"ה (במהדורה שניה - אות רע"ב) לספר גנזי רעק"א סימן כ"ז.

(23) ומן הראוי לציין שלקוטי הש"ס הללו מורכבים בחלקם מכתב יד שטרם נחשף עד אותה העת, ומאידך - כתבי יד שנחשפו בעיקר בספרי התשובות לרעק"א שקדמו להוצאת הגרא"ב.

האדמו"ר על מאמרים מסוימים שאינם נראים לו מדברי רעק"א, - הוכיח לו לנכון אודות אותם הקטעים כי הם נמצאים כמעט בלשונם המדויק בתשובות רעק"א שנדפסו עוד בחייו, ובצינו במכתבו כי "לא מצא כתה"ר שי' שום השגה על רבינו רעק"א להוכיח הוכחה שהליקוטים איננו ממאורן של ישראל אדרבה מכאן ראי' גלוי' שדבריו חיים המה". העובדות מדברות בעד עצמן.

יצוין, שספר תשובותיו זה הדפיס הגרא"ב עוד בחיי האדמו"ר, כאשר היה באפשרותו - ברצותו - להגיב או להסתייג.

עובדות אלו מוכיחות מעל כל ספק את אמינותם ומקורותם של "דרוש וחדוש תנינא" - מהדורה ראשונה וארשה תרצ"ב.

מהדורה שניה (תשט"ז):

כאמור, במהדורה זו נוספו חידושים ומאמרים שלא הופיעו במהדורה ראשונה. על המקורות להוספות אלו מספר הגרא"ב בשער הספר: "עכשיו בהוספות רבות מהגאון המחבר (=רעק"א) שהי' לי מעזבון אא"ז מו"ר הגה"צ זצ"ל, וגם מעזבון של הגאון מוה"ר שלמה פויזנער", ומרחיב בהקדמתו לבאר את קשריו לצאצאי הגר"ש פוזנר, וצורת קבלתם.²⁴ עד כאן מדברי הגרא"ב.

בבדיקה והשוואה מן הקטעים הנוספים למקורות מקבילים,²⁵ מוצאים אנו שרוב המאמרים הנוספים קיימים בספרי התשובות השונים של רעק"א ובגליון שו"ע, בחלקם זהות מלאה וחלקם בשינוי הנוסח. חלק נוסף מן המאמרים - מקבילים לכתבי ר' איצק ליב - (בנו של רעק"א), שרשם את שיעורי אביו למסכת חולין²⁶,

(24) ראה נספחות פרק א: מס' 9-10.

(25) ראה נספחות פרק ב, לוח השוואה להוספות שבמהדורה שניה למקורות מקבילות.

(26) מאמרים אלו - ככל הנראה - הוגהו ע"י רעק"א עצמו בכת"ק, לפי שנמצא בשני מקומות בתוך הקונטרס הערות בכת"י של רעק"א (כפי שמעיד המהדיר - הרב ש. הירשער הי"ו). בראשית הפנקס ישנה הקדמה עליה חתום רבי איצק ליב המעידה על תוכנו ומקורו, ראה נספחות פרק א: מס' 12, תצלום הקדמה זו.

חידושים אלו נדפסו בסוף ספר "אותיות דרעק"א" (לונדון תשל"ט)²⁷. חלק נוסף מן המאמרים טרם נמצאו להם מקבילות.

אם ישנם כאלו המפקפקים במקוריותם של הוספות אלו,²⁸ יבואו רשימותיו של ר' איצק ליב (המקבילים לנדפס ע"י הגרא"ב) ויעידו כמאה עדים על אמיתות עדותו של הגרא"ב בדבר מקוריותם ואמינותם.²⁹ זאת - לפי שדברים אלו הודפסו לראשונה ע"י הגרא"ב (כך שאין לתלות בכך שהעתיקים ממקור מודפס), ולאחר מכן נתגלו חידושים אלו ממקור אחר מבורר ומוסמך, הרי זו הוכחה שמקור הדברים מרעק"א (מעזבון רבי נפתלי זצ"ל) או מתלמידו (הגר"ש פוזנר), [שאם לא כן, מנין ידע הגרא"ב לכוון בדיוק לאותו חידוש, ולעתים אף לנוסח זהה בדיוק]³⁰. דברים אלו תקפים אף לכל ההוספות שטרם נמצאו להם מקבילים.

עם זאת, לגבי המאמרים המקבילים למכתבי התשובות אשר ראו אור טרם אותה העת, מידי ספק עדיין לא יצאנו, השערותיי כדלהלן:

א. יתכן כי אלו מכת"י רעק"א עצמו³¹ - מעזבון רבי נפתלי זצ"ל, ובהוצאה ראשונה נמנע הנ"ל מלהכניסם כיון שכבר הודפסו.

ב. אפשר שאלו מהעתקת הגר"ש פוזנר (ולא היו למראה עיני רבי נפתלי זצ"ל).

(27) מן הראוי לציין את האמור בסוף הקדמת הגרא"ב למהדורה שניה: ובעת סידור הדפוס נוכחתי לשמוע כי נמצא עוד כת"י ... עמ"ס חולין בעיר הבירה לונדון... אבל עוד לא זכיתי לראותו ... ואולי הוא העתק ממה שיש תחת ידי ואין שם חדשות...". יתכן שהדברים מכוונים לחידושים המופיעים בספר "אותיות דרעק"א".

(28) ראה הוצ' זכרון יעקב תשמ"ג, בהקדמת המו"ל לחי' רעק"א סדר קדשים "שי"ל בוארשה ולא בניו יורק...".

(29) זאת - מאחר וכתבי היד עליהם התבסס הגרא"ב נכחדו מן העולם, לא נותרה אפשרות הוכחה למקוריות המאמרים אלא באמצעות "הצלבת חומר".

(30) הלא דבר הוא ששני תלמידים מתנבאים בסגנון זהה לחלוטין, כפי שמוצאים אנו במאמרים המקבילים לפנקסי ר' איצק ליב, [שהרי להגרא"ב לא היו פנקסים אלו כי אם פנקסי הגר"ש פוזנר]. לפיכך יש להניח, כי אף מה שנכתב בפנקסי התלמידים - היתה להם מקור כתוב משותף.

(31) זאת כפי שנכתנו לעיל ממהדורה ראשונה - עמ"ס חולין (ושם ציון 20 - 22), למציאות כזאת.

ג. ואולי אכן הועתקו מתוך ספרי התשובות, במטרה לקבץ ולאסף את חידושי רעק"א על פי סדר הש"ס.

בכל אופן - נתברר מעל כל ספק כי מקורם של החידושים הללו - הוא ברעק"א.

פרק ד:

הוכחה למקוריות "חי' רעק"א עמ"ס גיטין"

אֲהֹכְחָה מִשְׁכַּנְעַת לַמִּקְרִיּוֹת הַמֵּאמְרִים עַמ"ס גִּיטִין, תּוּכַל לִסְפֵּק לָנוּ הַצְלַבַת הַחוּמָר הַמוֹפִיעַ לְרֵאשׁוֹנָה בְּהוֹצָאוֹתָיו שֶׁל הַגְּרָא"ב, עִם הוֹצָאוֹת מֵאוֹחֲרוֹת יוֹתֵר הַמִּתְבַּסְּסוֹת עַל מִקְרֹוֹת אֲחֵרִים הַמְּקוּבָּלִים כְּמוֹסֻמִּיכִים לְכָל הַדְּעוֹת. הַצְלָבָה זוֹ תִּגְלֶה בְּפָנֵינוּ קְטָעִים רַבִּים זֵהִים³², דָּבָר הַמוֹכִיחַ - מַעֲבֵר לְכָל סִפֵּק - שֶׁמִּבֵּית מִדְּרָשׁוֹ שֶׁל רַעֲק"א יֵצְאוּ הַדְּבָרִים.

אציג בזה מספר דוגמאות ולקחן בצידן:

א. דף ל"ב ע"א על הגמרא "הגיעו לא קתני אלא הגיע - אפילו ממילא, ולא אמרינן לצעורי קמכוין", קטע מסוים מתוך המאמר³³ הופיע לראשונה בהוצאת הגרא"ב (עמ' 46). מקביל לו בזהות כמעט גמורה (הן מבחינת הנוסח, והן לגבי סדר הרצאת הדברים) בספר "גנוזי רעק"א"³⁴ (ת"א תשכ"ו).

בדוגמא זו אשר צוינה, נמצאנו למדים ביחוד על מאמרים מסוימים בהוצאתו של הגרא"ב המופיעים באופן זהה במקורות המוקדמים להוצאתו, אלא שבהוצאת הגרא"ב נוספו עליהם קטעים שאינם מופיעים באותם מקורות. יתור זה המעיק במידת מה ונותן פתח למלעזים לראות בהם פרי הגותו האישית של הגרא"ב אשר חיברם לטהור, לטהרם; וכל יתר כחסר. ברם, טענה זו נדחית על הסף, מאחר וחיטוט במקורות נוספים מגלה לנו את אותם קטעים העודפים

32) דרכו של רעק"א היתה כך - וכדבריו (במכתב לבנו ר' אברהם, שהודפס בהקדמת ספר תשובותיו, ורשה תקצ"ה): כי ברוב העתים נשאלתי איזה פעמים, ומאנשים שונים, על דין שכבר נשאלתי עליו ומבלי דעת שכבר נעתקו חזרו והעתיקו, ומשום כך "אפשר שבאה העתקה שניה ושלישית בשינוי סדר ומשואלים אחרים, ובמילות שונות". וראה לעיל ציון 21.

33) רובו של המאמר מופיע בתוספות רעק"א על המשניות, וכן בדריש וחידוש חי"ב, פרט לקטע "ועוד י"ל דנפ"מ באם שליח זה עשה שליח...", שכאמור מופיע לראשונה אצל הגרא"ב.

34) בדיבור המתחיל: גמ' ולא אמרינן לצעורי קמכוין. ולהעיר לקטע אחרון ב"גנוזי רעק"א" המופיע בסגנון שונה מכל יתר המקורות.

משולבים בהם זכסדרן³⁵ במאמרים שונים. אכן, דברי תורתו של רעק"א העניים - לכאורה - במקום אחד, עשירים הם במקום אחר בתורתו, ונקבצו ובאו לאכסניה אחת בכתבי היד עליהם מסתמכת הוצאת הגרא"ב.

ב. דף ב' ע"ב על תוד"ה הוי דבר שבערה, חלק מן המאמר מופיע לראשונה בהוצאת הגרא"ב³⁶ (עמ' 4), קטע זה נדפס לימים בהוצ' זכרון יעקב תשמ"ג³⁷ כ"חידושים מכת"ק שלא נדפסו מעולם" (וזהה מבחינת התוכן, וסדר הרצאת הדברים, ואופן הבעה - שונה).

דוגמה זו מוכיחה לנו כי הגרא"ב הסתמך בהוצאתו על כתבי יד המכילים את פרי הגותו של רעק"א, אם כי זהותו של הכותב אינו ברור, ויתכן - וכך אף מסתבר (מחמת סגנונו³⁸) - כי מדובר ברשימת תלמיד.

הצד השווה שבהם מוכיח כי להגרא"ב היו כת"י על גיטין, מרעק"א או מתלמידו (או משניהם).

אמנם, לנוחיות ולתועלת הלומדים והמעיינים, טרח הגרא"ב להגיש בהוצאתו את כל חי' רעק"א על מסכת גיטין, מלוקט מכל ספרי רעק"א³⁹, נוכפי שנהגו אחריו בכל מהדורות של חי' רעק"א על הש"ס, החל מהוצאת איגוד בני הישיבות (ירושלים תשכ"ט) והוצ' זכרון יעקב (תשל"ד - תשנ"ג), וכלה במהדורה החדשה שנדפס בימים אלו, כשלצידם ערך הגרא"ב או הרב נפתלי זילברברג מויערשוב⁴⁰ הערות

(35) החידוש הנוסף מופיע בשני המקומות כתירוץ אחד לפני האחרון, (ראה נספחות פרק א: מס' 13-15, תצלום השוואה למאמר זה).

(36) חלקו הראשון של המאמר מופיע בשו"ת רעק"א ח"א סי' קכ"ד, ומהקטע המתחיל "ומ"ש" ואילך, אינו מופיע שם.

(37) בסוף הכרך על סדר נשים.

(38) ראה להלן פרק ז.ב, ושם ציון 74, אודות ההשוואה מבחינת הנוסח במאמרים אלו.

(39) מקורותיו לליקוט בעיקר מדו"ח חלק ב' (ברלין תרי"ח) על הדף. כמו"כ ישנם מאמרים מן השו"ת, [כגון: דף ה' על תוד"ה אי הכי, - משו"ת ח"ב (וינה תרמ"ט) סימן קל"ז], ואף מתוספות רעק"א [לדוגמא: תחילת פרק ב' שני המאמרים הראשונים - אות י-י"א].

(40) יצוין, שכך הייתה דרכו של הגר"ח"נ בכל הספרים שערך. וכתאורו של מר ש. איבשיץ, בספר "יזכור" לקהלת וירושב (ת"א, תש"ל), וכה הן דבריו: יש לציין שחיבה מיוחדת נודעת לו לר'

וציונים (כדוגמת הערות בעריכת מוסד הרב קוק לספרי הראשונים), שמגורמים טכניים נבצר ממנו מלהציבם בשולי העמוד, והם הוכנסו בגוף הטקסט⁴¹ מוקף בחצאי ריבוע.

נפתלי, להדפיס ספרים של מחברים נודעים ופחות נודעים - על פי רוב מלווים עם הערות וחידושים משלו...". כל מילה נוספת - מיותרת.

(41) אימות לדברים: מסכת גיטין (בהוצ' הגרא"ב) עמ' 2 במוקף: "עי' מ"ש רבינו בזה במשניות בתוס' רעק"א אות ב"; שם עמ' 90 (על דף סו): "...ציינתי לדעת כי אולי יש בזה חסרון לא יקשה על רבינו ר' עקיבא זי"ע"; וראה עוד להלן פרק ה' ושם ציון 60, אודות הליקוטים עמ"ס ברכות ושבת. [אם כי - מחובתי להעיר, שאין זו הכללה לכל הסוגרים המרובעים, וישנם רבים כאלו מרעק"א].

פרק ה:

אותנטיות חי' רעק"א ברכות ושבט של הוצ' הגרא"ב

המקור לרוב החומר: ליקוטים

מתוכן החדושים המונח לפנינו, ניתן להסיק כי אין מדובר בהעתק מושלם מכתב-יד אחד או צירוף פנקסים בלבד, אלא באסופה המלקט עניני אגדה מכל המקומות הפזורים בחי' על הש"ס ובשו"ת⁴², ועוד מקורות.

עפ"י בדיקה: בכל המקומות המלוקטים - החידושים מובאים בהעתק מדויק נלמעט שינוי פתיחת המאמר להתאמתם למקום, וציטוט מושלם⁴³, פרט למאמרים המקבילים לגליון הש"ס (בהם מציין רעק"א הפנייה לעיון במקום מסוים), שעפ"י רוב הם מורחבים בביאור כוונת הרעיון או הקושיא אותה רצה רעק"א לעורר, ולעתים למאמרים אלו נלוים חידושים נוספים.

זהו הצורה בה אף המו"ל (הגרא"ב) מציג את הדברים⁴⁴ וכפי שמגדיר זאת בשער הספר: "ליקוטים על מס' ברכות ושבט", ואף ציין בהקדמתו:

"...ובכאן ספחתי איזה דפים מלוקטים על ברכות ושבט כי כן נצטויתי מאא"ז וטעמו בכדי שגם בעלי בתים בני תורה הלומדים אלו שתי המסכתות יהי' להם עונג רב לראות פנינים יקרים".

כך אף מסיק הרב פישר במאמרו בנתינת דגש ושימת לב לטעות שנשתרבבה בקטע המצוטט מן הספר. ונעמוד בזאת על העולה מכך. במאמר מצוטט הקטע דלהלן:

"ועי' בס' משכיל לדוד להרב מהר"ם פאדווה (!) ..."

מחבר הספר "משכיל לדוד" הוא אכן רבי דוד פארדו זצ"ל ולא מהר"ם פאדווה. טעות זאת אומרת דרשני!

42) ראה נספחות פרק ב, לוח השוואה למאמרים מקבילים.

43) ראה על כך להלן פרק ז'.

44) ראה נספחות פרק א: מס' 16-17. ומן הראוי לציין שמעולם לא הוגדרו חי' ברכות ושבט מכת"י אף לא בירחוני "הפרדס" ושאר עתוני עולם התורני - בהם זכה לסקירה נרחבת בכל שטחי פעולתו - בהשוואה לחי' חולין וגיטין שבהם צוין הדבר בהבלטה.

בכדי לחקור תופעה זו, חייבים לדעת כי בגליון הש"ס לרעק"א⁴⁵ מובאת טעות זו ג"כ. ויש לדעת כי רעק"א השתעשע רבות בדברי קדשו של מהר"ד פארדו וספריו לא משו משלחנו⁴⁶. כמו"כ מהעובדה שצוין שמו של בעל הספר - משתמע שידע רעק"א והכיר היטב את שמו של בעל הספר. א"כ אפוא הטעות המופיעה בגליון הש"ס אינה אלא טעות הדפוס בפענוח כתב היד⁴⁷, או פליטת הקולמוס.

עתה נתבונן; אם הדברים הנדפסים בהוצ' הגרא"ב מועתקים מעצם כת"י של רעק"א - אין זה מסתבר שבשני המקומות חל אותו שיבוש בדיוק, א"כ יש להניח שמקורם של דברים מליקוט בכל המקומות הפזורים ברחבי הש"ס והשו"ת (ביניהם - גליון הש"ס), וזה פשר הטעות שנמצאת בחי' שבת בהוצ' הגרא"ב⁴⁸.

מקורות נוספים:

השאלה הנשאלת כעת, מנין דל'ה הגרא"ב את יתר החידושים המופיעים לראשונה במקבץ זה ?

השערת הרב פישר, ודיחויה:

לדעתו של הרב פישר, מקור הדברים מן המו"ל עצמו, "שזייף וכתב משלו דברים בעניני אגדתא". השערה זו מסתמכת על כרעיים קטועים של: "ניכרים לכל רואיהם בתוכנם ובסגנונם הקלוקל", שאף זה אינו בר-הוכחה למקוריותם (כפי שיובהר בהרחבה להלן⁴⁹), ומכיון שה"רגלים לדבר" הלכו להם - שוב לא נותר כל פרי מחקר המוכיח את הדברים.

השערה זו - מלבד חוסר וודאותה - אינה מסתברת כלל מבחינה הגיונית, וכפי שאנמק:

(45) מסכת שבת דף יב ב על הגליון.

(46) עפ"י קונטרס "תהלה לדוד" עמ' יב מאת הרב שלמה אליעזר מרגליות הי"ו, בראש הספר "משכיל לדוד" הוצ' מכון אבן ישראל, וראה עוד שם.

(47) הבקיאים בכתבו של רעק"א יעידו על דמיון ביניהם.

(48) ניתוח הנושא ע"י הרב פישר - עפ"י עדותו של הרב וייס.

(49) ראה פרק ו' ופרק ז' בארוכה.

א. מה בצע כי יעמוד הגרא"ב לזייף ולחבר חיבורים כביכול ע"ש רעק"א, שהרי מושפע היה בתורה וגדולה, עושר וכבוד גם יחד במקום אחד. ואם משום יחוס "מו"ל כתבי רעק"א" יכול היה להסתפק במס' גיטין הכולל 102 עמ' באותו כרך (לעומת "ברכות ושבת" שאין מספרם עולה על 18 עמ'), וכן כת"י מרעק"א לא חסרו לו, ואף הרב פישר אישית אינו מפקפק באמינותם של הכתבים עמ"ס חולין וגיטין⁵⁰.

ב. אופיו של איש גדול זה אינו מותיר כל מקום כלל לחשוד בו חי' כי שלח ידו בקדושים, ואין הדבר תואם אותו כלל⁵¹.

ניתן ללמוד על אופיו ויושרו של הגרא"ב מתגובת הקהל הרחב עם הופעת מאמרו של הרב פישר. אפשר לומר שכל מי שידע והכיר במי מדובר הגיב על כך בחוסר אימון מוחלט, ואף עורר תלונות על סגנון המאמר ותוכנו המתמיהים מכל רחבי העולם⁵².

השערה בסגנון אחר ודחייתה:

יש הטוענים בדומה לרב פישר ובסגנון שונה: ההוספות הנם מהגרא"ב עצמו, ולא שחלילה היה בכוונתו לזייף, אלא שרצה לפתח את הענין מעבר לסתם ציון בלבד. ולעתים הרחיב את הנושא מעט יותר. [זאת לאור האמור לעיל⁵³ כי מדובר בציוני גליון הש"ס].

טענה זו של הוספת והרחבת הדברים ע"י הגרא"ב - שוברה בצידה, העובדה שהוספות אלו נלוות רק לציוני "גליון הש"ס" שוללת סברא זו מיסודה. כי אם אכן שלטו ידי הגרא"ב בתורתו של רעק"א בצרפו אליה פרות הגותו האישית, - הכיצד זה התאפק הגרא"ב בכל החידושים האחרים ונתן מחסום לעטו, ובמה נתייחדו ציוני "גליון הש"ס" "שזכו" לתוספות באורי הגרא"ב מעבר לכל שאר החידושים, עובדה

50) ראה לעיל בפרקים ג' וד' אודות אמינותם ומקוריותם.

51) ראה לעיל בפרק א': הרב זילברברג, בהרחבה על גדלותו וצדקתו.

52) בשעתו - מערכת "צפונות" הוצף בביקורת על כך, עפ"י דברי הרב וייס, וראה נספחות פרק א':

מס' 19-21.

זו אומרת דרשני, ומאשרת את עדותו של הגרא"ב בדבר מקוריותם ואמינותם של החידושים.

השערה נוספת ודחייתה:

דעה נוספת רווחת בפי העם, הגורסת כי ככל הנראה הערימו על הגרא"ב או על סבו ומכרו או נתנו כת"י כביכול ע"ש רעק"א מרמאי שהטעהו. לדעתי - אין זה מסתבר כל כך, לאור העובדה שמדובר בבקי ומומחה לעניני כת"י וחי' רעק"א ומהלכי סגנונו (מחמת עיסוקו בהם) וכדבריו⁵⁴: "הנה גם לי ידוע סוגן ולשונו של הגאון רעק"א זי"ע והוא ממש לשונו", קשה לומר שקבל את הדברים מבלי להבחין באופיים, וכפי הנראה⁵⁵ קבלם מאנשים מהימנים ומקורבים לרעק"א.

ההשערה המקובלת וסבירותה:

הסברא המתקבלת ביותר על הדעת ואף רגלים לדבר - כי "חידושי ברכות ושבת" ברובו מלוקט מחי' ש"ס ושוי"ת וכדו' בשילוב מאמרים מכת"י שהיו בידו⁵⁶. יתכן כי מדובר בכת"י או העתקת תלמיד רעק"א, כדרך שהדפיס את חולין משולב מכת"י רעק"א ומפנקסי הגר"ש פוזנר⁵⁷.

גם אם אמנם לא נמצאו הוכחות מוצקות המאשרות את אמינותה של הוצאת הגרא"ב מעבר לכל ספק, עם זאת - לא ראינו אינו ראייה, ובפרט לאור הימצאות כתבי יד מרעק"א תחת ידי הגרא"ב⁵⁸ הנחה זו - יחד עם הסברות לדחיית ההשערות אשר הועלו לעיל, דומה שד"ן לערער את הקביעה החד-משמעית של הרב פישר ואחרים בדבר זיוף הכתבים, ולהשאיר גברא רבא על חזקתו.

(53) ראה לעיל ראש הפרק, ושם ציון 42.

(54) שו"ת מהרא"ב ח"א סימן כ"ז.

(55) כך אף משתמע משו"ת מהרא"ב ח"א סי' כ"ז.

(56) כך אף לדבריו של הגרא"ב עצמו. ראה בשער חי' רעק"א בהוצאותיו בהם מגיש רשימת חיבורים מרעק"א, ביניהם מוצאים אנו רשום: "חי' רעק"א ליקוטים על הש"ס כתב יד" (כך נהג לציין כל חיבור שטרם ראה אור עולם, ראה תצלום בנספחות פרק א: מס' 9, ומס' 13). 16

(57) ראה להלן פרק ז.ב, ושם ציון 74 - 75, בהוכחה ונתינת טעם עי"ז לשוני הסגנון.

(58) אש"ש לסברה זאת - ראה פרק ח: דעת תורה, דברי הגר"ח קניבסקי בנידון.

ממצא נוסף המתברר תוך כדי מחקרנו ונסיוננו להתחקות אחר מקורותיו של הגרא"ב. נוכחנו ברורות בגישה אותה אימץ הגרא"ב בעבודתו, והיא - שילוב מאמרים משני מקורות ומיזוגם לדיבור אחד, לצורך שלמות הענין.⁵⁹ כך - שכאשר נעדר מעמנו מקור לחלק מן המאמר - אין התוספת הבלתי מוכרת נפסלת, ולא נדון את הגרא"ב בחשש זיוף חלילה בשל יתרת הדברים, ומן הסתם מקורותיו עמו.

זאת ועוד, ניתן להוכיח כי במקביל לעבודת הליקוט - ערך הגרא"ב או הרב נפתלי זילברברג מוירושב הערות בשולי הדברים, והם הוכנסו בגוף הטקסט במוסגר, מוקפים בחצאי ריבוע.⁶⁰ יצוין, כי הוכחותיו של הרב פישר ל"סגנון קלוקל" מתייחסות לדברים המופיעים בחצאי ריבוע, לפיכך אין בכוח ראייה מדברים אלו להוכיח על הכלל, באשר הערות אלו אינן מתיימרות בהכרח להיות מפרי עטו של רעק"א.⁶¹

(59) למשל: מסכת שבת דף י"ד, הדיבור מורכב משילוב מאמר המופיע בתוספות רעק"א על המשנה (מסכת שבת אות י"ד), והגהת גליון הש"ס ממסכת חולין דף קיג ב.
(60) אימות לדברים: בליקוטים עמ"ס ברכות בכמה מקומות פותח במלים "אמר המו"ל" (ראה דף נב ודף נג בדפי הספר). וראה לעיל פרק ד' ושם ציון 40 - 41.
ולהעיר, שאין זו הכללה לכל הסוגרים המרובעים, וישנם רבים כאלו מרעק"א (לדוגמא: דף נח בדפי הספר בדיבור "מתני' לא יפלה", סוגר הרבוע שם מופיע במוסגר ב"תוספות רעק"א" על המשניות, אות י', שהודפס ע"י רעק"א עצמו, בדפוס פראג תקפ"ה - תק"צ).
(61) ראה תצלום למקור הציטוט, נספחות פרק א: מס' 18. וראה להלן פרק ז': הציטוט של הרב פישר.

פרק ו:

סגנון - תוכן ונוסח - כהוכחה לאותנטיות החומר

כאמור, ניתן להסיק מן הנכתב עד כה, כי כל החידושים שבהוצאת הגרא"ב הנם אותנטיים לחלוטין. אם כי, עדיין נותר לנו לבאר את פשרן של התוכן והנוסח השונה, ובכך להפריך את טענות המפקקים באמינותם. לשם כך ננתח את הנושא באובייקטיביות מבלי להתייחס לממצאים דלעיל.

באופן כללי:

רבים גם טובים נוטים להקיש מן התוכן והסגנון על מחברו. אין לשלול צורת בדיקה זו. הדבר תקף לגבי רוב החיבורים בעולם, שהרי אינו דומה סגנון ותפיסת מחשבה של אדם לרעהו, ובכך כל מחבר מטביע את חותמו האישי על חיבוריו.

מתוך הנחה זו, היה מקום לכאורה לפקפק ביחוסם של הכתבים בהוצ' הגרא"ב לרעק"א לפי אופי התוכן והסגנון – השונה מסגנונו הקבוע. מה גם שהרעיונות והחידושים דברים בעיניי אגדתא אינם תואמים את דרך חידושו, וזרים לכאורה לרוח סגנונו הטהור של רעק"א. והציטוט הנזכר יוכיח על כך: "... ואולי יש לומר לחלק בין מחשבה שבמוח ובין מחשבה שבלב...".

בחידושי רעק"א:

אולם, מן הראוי לדעת שאין התוכן והסגנון בחידושי רעק"א קבועים במסמרות עד כדי הוכחה; וכפי שיעידו הדוגמאות שלפנינו:

א. בשו"ת מהרא"ב חלק א'⁶² מופיע התכתבות בין הגרא"ב לאדמו"ר מלובלין בגין תוכן ונוסח הדברים שנדפסו ברעק"א על חולין; לטענת האדמו"ר מלובלין - המאמרים אינם נראים לו כלשונו של זקינו, והגרא"ב הוכיח אודות אותם הקטעים - שקיימים כמעט כלשונם בתשובות רעק"א הנדפסות, עיי"ש היטב⁶³.

62) סימן כ"ז, עמ' 75, וארשה תרצ"ג. וראה לעיל פרק ג' ושם ציון 16 ואילך.
63) הבאנו בזאת את המשוך לעניינו בלבד. נפש כי תדרשנו - יעיין בטובו לעיל.

ולדוגמא אביא קטע נבחר הנוגע לחידושי אגדות של רעק"א:

ממכתבו של האדמו"ר מלובלין:

...אמנם לא אכחד כי נבון אני בהרכה מהם לפי סגנונם ולשונם - לדוגמא מה שבוטל יותר בשני מאמרים באגדה וגם הלכה קידושין (דף לא. לב.) לבד כמו שינוי לשון והסוגן גם נראה לכל בלתי האפשרות שיצאו מפי אותו התנא רעק"א זצ"ל: ...כן דברי האגדה גדולה תורה וכו' ניכרים הדברים שלא יצא מפיו...

מתשובת הגרא"ב על הנ"ל:

...ועל מה שתמה כתה"ר שי' דמה שנאמר בליקוטים קידושין לא. לבד שינוי הלשון והסוגן נראה לכל בלתי האפשרות שיצאו מפי אותו התנא רעק"א עכ"ד, הנה גם לי ידוע סוגן ולשונו של הגאון רעק"א זי"ע והוא ממש לשונו ויש לי עדות נאמנה ע"ז כי הצדק אתי וכן ההכרח לכת"ה להודות לזה, כי גם בתשו' רעק"א לא במהדו"ת רק בחלק א' (סי' סח) נמצא שם דברים כהויתו כמ"ש כאן בליקוטים והוא בתוך התשובה המפורסמת להגאון בעל מראות הצובאות ובפרט כי מפורסם תשו' זו על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן, ופלא שלא ראה כתה"ר תשו' זו: ...ומה שכתב דדברי אגדה איננו דברי קדשו של רעק"א וסוגן שלו, גם זה מפורש נמצא בתשובה אחת מתשובות רעק"א חלק א' (סי' מב) בתשו' הידוע להל' מילה להלכה למעשה ימצא כתה"ר שי' דבריהם וסוגן כולו...

מתכתובת זו נמצאנו למדים בעקיפין מספר דברים חשובים:

1. הסגנון של כתבי רעק"א אינה עובדה קבועה בכדי להוכיח הימנה, והוא מתחלף מידי פעם עד כדי שלא ניתן לזהות בו את "סגנונו של רעק"א", הגם שהם נמנים בין כל כתבי רעק"א שהודפסו ע"י בניו בפיקוחו של אביהם.

2. עוד נמצאנו למדים שאין בכוחה של בקיאות אף מוכחת בתורתו של רעק"א לשלול יחוס מאמרים מסוימים אליו, בשל חידוש בהם בסגנון ולשון ואף תוכן.

ב. יש לתת את הדעת לעובדה שאף בני רעק"א בהדפסת ספר "דרוש וחידוש" - לא היו נאמנים למקור בניסוחם,⁶⁴ וכדבריהם בהקדמת הספר:⁶⁵

"מוצאים אנו עצמנו מחויבים להגיד במקום הזה, שלשון הספר אינו לשונו המהור ממש של אבינו זלה"ה...⁶⁶ ואילו היינו מעמידים הדברים כאשר נרשמו ממנו ז"ל רבים היו נלאים למצוא פתח לכוונתו, ולזאת הוספנו וגרענו וכמה פעמים הפכנו הדברים מסופן לראשון... והיה אם ימצא באיזה מקום דבר מוקשה ידעו לבל ישימו אשם באבינו מרנא המחבר ז"ל כי אם בנו...".

לאור זאת, לא ניתן להסתמך על ניסוח כזה או אחר בתורתו של רעק"א, שכן אף הבסיס [בדרוש וחידוש] אינו משקף את לשונו המקורית של רעק"א, בהיותו מנוסח ע"י הבנים.

ג. "סגנון שונה" הזהה לשל הוצ' הגרא"ב - מצוי בספר "כתב וחותם"⁶⁷, שהור"ל מכת"י ממקורות מוסמכים.

ד. חידושים ותשובות שנכתבו בצעירותו, ישנם המצדדים⁶⁸ כי חסרים הם בעמקות מחדושי ותשובותיו שכתבם בזקנותו.⁶⁹

64) ראה להלן פרק ז, ג אודות הגרא"ב בנושא.

65) הוצאה ראשונה ע"י בני רעק"א, ורשה תקצ"ט.

66) עד כמה הדברים מגיעים, תוכיח ההשוואה בין הנדפס בדרוש וחידוש ח"ב (ברלין תרי"ח) לכת"י כפי שמופיע בספר "כתב וחותם" (ירושלים תשל"ה), וכדברי המהדיר (בהקדמתו): כאשר הגיע לידי כתב היד והשוויתי אותו עם הנדפס, השתוממתי למראה עיני בראותי מלבד דיבורים שלמים שהושמטו - מה עצום מספר הדילוגים, השיבושים וסרוסי הלשון... וכמעט שאין אף דיבור אחד שלא יהיה בו שינוי לשון לעומת כתב היד". הדברים הללו מדברים בעד עצמם.

67) ירושלים תשל"ט, הו"ל ע"י ר' שמואל איינשטיין חי"ו, ממקורות מוסמכים ומכת"י בני רעק"א בהעתקה מדברי אביהם.

68) ראה שו"ת "אבני נזר" חלק יו"ד סי' ש"ו אות כ"ג-כ"ד: "ויש מקום אתי עוד להתיר... עפ"י מש"כ בתשו' רעק"א... אך גם ע"ז אין להעמיד יסוד, דהא דרעק"א דקטניתא הוא בעת נשואי הראשונים שלו..." עכ"ל.

דוגמאות אלו דים והותר בכדי ללמד, שאין בכוחה של שינוי הסגנון התוכן בחידושי רעק"א להעיד על מחברו. זאת - מבלי להתעמק במקוריותו של הוצאת הגרא"ב.

69) ראה להלן, פרק ח: עדותו ודעתו של הגר"ח קניבסקי שליט"א, שכל הפקפוק - לדבריו - נובע מחשש לחידושים שכתבם רעק"א בצעירותו, ויתכן שלא חפץ בפרסומם.

פרק ז:

לגופו של ענין

אם עד כה הובהר שאין ביכולתו של שינוי הסגנון והתוכן בחידושי רעק"א לשלול את אמינות הדברים ומקוריותם, זאת - מבלי להתייחס באופן ספציפי להוצאת הגרא"ב, הרי שבהוצאתו - טעמים נוספים לשינויי הניסוח, ולפי הפירוט:

א. בענייני "אגדה" אין הסגנון בהכרח דומה לפלפולי אורייתא. לשם המחשה ניתן לציין ספרי אגדה ודרוש מגדולי עולם אשר ידיהם רב להם במלחמתה של תורה - במיתון החריפות ובדרך צחות לעומת ספריהם בפלפול, והבולטים שבהם: המהרש"א, הבן איש חי בספרו "בן יהודע", "ביאורי הגר"א" באגדות, "אמת ליעקב" לר' יעקב מליסא, "דברי שאול" לבעל השואל ומשיב, "אהל חנה" לבעל הכתב סופר, ואטו כי רוכלא ניזיל ונמנה כל הספרים הידועים יותר או פחות.

זאת למודעי, כי בכתבי רעק"א קיימים חידושים באגדה, ואף נקראו בשם "אגדות דרע"ק"⁷⁰. וצר, כי לא זכינו שידפסו במלואן בצורה מסודרת. אם כי נדפסו שרידים מן הפזורה בקונטרס "דרש רבי עקיבא"⁷¹ המקבץ כעמיר גורנה מיתר חיבוריו ומספרים המביאים ד"ת משמו. ועפ"י בדיקה והשוואה נוכחים אנו כי קיימת זהות סגנון ביניהם לבין הנדפס ע"י הגרא"ב, ובהחלט יש מקום לומר כי חידושי האגדה הנדפסים הנם מרעק"א, הגם כי שונים הם בעומקם ובאופיים מחידושי בפלפול.

ב. הוצאתו של הגרא"ב, מושתתת ומבוססת - בין השאר - מפנקסי התלמידים⁷². טבעי הדבר שתלמיד הכותב חידושים מפי רבו מתאמץ לשמור על רוח הדברים המקורית ומשתדל להעבירם בהרצאת-דברים מסודרת, בהירה ורהוטה בסגנונו

(70) ראה הקדמת ספר "תשובות רעק"א" חלק א' הוצ' ראשונה וארשה תקצ"ה.

(71) לקט אמרות באגדה, פרי עבודת הרב שמעון הירשער הי"ו בהוצ' מכון "שם משמאל", כנספת לספר "מאורן של ישראל", ניו-יורק תש"נ.

(72) כפי ששימשו חלק מפנקסיהם למקור החי' במס' חולין וגיטין, וכדבריו בשו"ת מהרא"ב ח"א סי' כ"ז, שער הספר והקדמת מסכת גיטין, (וראה לעיל: פרקים: א', ג', ד').

הוא, כפי ששמעם והבינם. לפיכך, עיתים נכתבים הדברים על פנקסו ביתר הרחבה ויתר הסברה מכפי שכתב הרב עצמו את אותם החידושים.

שבעתיים הולמים הדברים בהתייחס לכתבי תורתו של רעק"א המתאפיינת בקוצר אמרים ובתמציתיות רבה, וכעדות בניו:⁷³

"...כתב דבריו במהירות עצום ורב תמיד, לרוב מרדויותו בלימודיות והשגחתו על צרכי ציבור בכלל וצרכי יחידים בפרט בעיר וכמדינות כנודע... וזהו שגרם לו לקצר, וסמך על המעיין".

[להמחשת הדבר, (עפ"י בדיקה והשוואה): דברים שהופיעו בצורה ברורה ובהירה ובהרחבה יתירה בהוצ' הגרא"ב, נדפסו לימים בקיצור האופייני לרעק"א כ"חידושים מכת"ק שלא נדפסו מעולם"⁷⁴, דבר זה מצביע מחד על אמיתות מקוריותם - שאכן יצאו מפי קדשו של רעק"א⁷⁵, ומאידך הרי זה מוכיח כי אין מדובר בכת"ק של רעק"א עצמו, אלא בהעתקת תלמיד].

ג. נאמנות למקור: כאמור לעיל,⁷⁶ אף בני רעק"א בהדפסת ספר "דרוש וחידוש" מתוך כתי"ק של אביהם, לא ראו חובה לעצמם להשאר נאמנים וצמודים ללשונו של אביהם, וכהצהרתם בהקדמת הספר:⁷⁷

"לשון הספר אינו לשונו הטהור ממש של אבינו זלה"ה... ואילו היינו מעמידים הדברים כאשר נרשמו ממנו ז"ל רבים היו נלאים למצוא פתח לכוונתו, ולזאת הוספנו וגרענו וכמה פעמים הפכנו הדברים מסופן לראשון...".

כלומר, אף הבנים ראו לנכון לעשות אזניים לתורת אביהם בשינוי הסגנון, בתוספת ומגרעת, לתועלת הלומדים.

73) בהקדמה ל"תשובות רעק"א", וארשה תקצ"ה.

74) לדוגמא: גיטין דף ב' ע"ב תוד"ה הוי דבר שבערוה, בהוצ' הגרא"ב תשי"ז הרי זה כתוב ב- 47 שורות, בהשוואה ל"הוצאת המרכז לחינוך תורני זכרון יעקב" תשמ"ג, אותו המאמר (מבחינה רעיונית, וכמו"כ סדר הרצאת דברים) מופיע ב- 16 שורות.

75) ראה לעיל פרק ג' ושם ציון 29, ובפרק ד' ושם ציון 32, בביאור סברת ההוכחה.

76) פרק ו, ב.

77) הוצאה ראשונה ע"י בני רעק"א, ורשה תקצ"ט.